

Gervain Judit – Zemplén Gábor

Az elefántcsonttorony átépítése*

BEVEZETÉS

Minden tudománynak vannak visszatérő kérdései. A nyelvészetben ilyen a normativitás. A XVII. században az ún. *Port Royal nyelvtan*¹ szerzői élesen tiltakoztak Vaugelas *bon usage*-a, azaz „helyes nyelvhasználata” ellen. „Akik élő nyelveket vizsgálnak, mindig tartásuk szem előtt, hogy jónak kell tekinteniük mindazokat a beszédmódokat, amelyeket az általános és bevett használat lehetővé tesz, még akkor is, ha azok az adott nyelv bizonyos szabályainak és analógiáinak ellent is mondanak” (ARNAULD–LANCELOT 1997, 60). A XX. században a strukturalisták (Saussure, Harris) vívták meg ugyanezt a harcot a nyelvvelővel. A generatív nyelvészet pedig – bár sok szempontból szakít a strukturalizmus gyakorlatával – a normativitás gyökeres elutasításának tételét teljes egészében átveszi és kibővíti (CHOMSKY 1957). Nemcsak hogy az irodalmi normák és a kiemelt társadalmi presztízsű dialektusok nem kötik meg a generatív nyelvész kezét, de még a ténylegesen tapasztalt nyelvi adatok sem. A chomskyánus nyelvelmélet nem csak a valójában előforduló, hanem a logikailag lehetséges összes adattal foglalkozni akar (QUINE 1963).

Joggal gondolhatnánk, hogy egy magát szigorúan tudományosnak tekintő, formális nyelvelmélet módszertanilag következetes marad. A normativitás tekintetében azonban – s ez előadásunk fő tézise – a generatív szintaxis következtelen: az anyanyelvi beszélő kompetenciáját megkérdőjelezhetetlen autoritásnak kijelölve, a nyelvészeti gyakorlat olyan, be nem vallottan normatív elemeket tartalmaz, amelyek empirikus és episztemológiai problémákhoz vezetnek.

ELMÉLETI HÁTTER

A generatív elméletben a nyelv biológiai entitás, „szerv”, s mint ilyen veleszületett, genetikailag meghatározott és fajspecifikus rendszer (pl. CHOMSKY 2000). Ebből következően univerzális és individuális, vagyis az emberi faj minden egészséges egyedében megtalálható és azonos módon működik. Ilyen univerzális grammatika feltételezése mellett természetesen magyarázatra szorul földünk miriádnyi nyelvének létezése. Chomsky elképzelése szerint az univerzális nyelvtan elvei és paraméterei kijelölik azt a logikai teret, amelyet az emberileg egyáltalán lehetséges természetes nyelvek betöltenek. Így tehát minden egészséges emberi lény, minden beszélő a nyelvek mögöttes elveinek és paramétereinek teljes tárházával születik, s ezekből azután a korai fejlődésének nyelvi környezete alakítja ki az anyanyelv nyelvtanának megfelelő beállítást.

* A munkánkhöz támogatást kaptunk az OTKA T 037504, illetve T 037575 programoktól.

¹ A versailles-i Port Royalban 1637–1660 között működő tudósközösség egyik fontos műve, a *Grammaire générale et raisonnée* 1660-ban jelent meg.

Ilyenformán az egyén anyanyelvi kompetenciája részhalmaza, specifikus instanciája az univerzális nyelvtannak. Ha eltekintünk a performancia, azaz a nyelvi viselkedés megvalósításában szerepet játszó külső rendszerek (idegi szabályozás, beszédsszervek stb.) okozta hibáktól, agrammatizmusoktól, akkor az anyanyelvi beszélő kompetenciája, akárhogy legyen is beállítva, mindenképpen releváns és megkérdőjelezhetetlen, egy szelete lévén az univerzális grammatikának. Ahogyan Pléh fogalmaz, ez a descartes-i „megfellebbezhetetlen intuíció” újjáéledése Chomskynál (PLÉH 2000).

Amennyiben a nyelvész adatainak forrásává ezt a „megfellebbezhetetlen intuíciót” teszi, óhatatlanul normatív elemet csempész módszerei közé a grammatikus és agrammatikus mondatok megkülönböztetések. Normativitás alatt a nyelvész azon hozzáállását értjük, amely révén az elvileg rendelkezésére álló adatok közül nem véletlenszerűen és önkényes módon válogat. Ezzel kitüntet valamilyen nyelvváltozatot, legyen az egy magas presztízsű társadalmi csoport dialektusa, mint a fenti francia példa esetén, vagy a generatív nyelvész saját intuíciója.

Felmerül a kérdés, vajon a generatív nyelvészet elképzelhető-e ezen karteziánus – a modern természettudományok által atavisztikusnak és kiirtandónak tartott – normatív módszertan nélkül. Szemben a mai nyelvészeti gyakorlattal, ez elképzelhető, sőt Chomsky maga is kívánatosnak tartotta ezt a lehetőséget (CHOMSKY 1957, 13–14).

„We can take certain steps towards providing a behavioral criterion for grammaticality so that this test of adequacy can be carried out.” (Tehetünk bizonyos lépéseket a grammatikalitás valamiféle viselkedéses kritériumának meghatározása felé, hogy az elfogadhatósági teszt elvégezhetővé váljék.)

Chomsky úgy gondolta, a kísérletes módszer mint elvi lehetőség már önmagában szavatolja, hogy a generatív program következetességében hasonlónak válhassék a természettudományokhoz. A megvalósítására tehát nincs is szükség. A természettudományos mintavétellel analóg adatgyűjtési módszer ily módon lassan a múlt homályába veszett. Ez a kezdetben viszonylag egyértelműen megítélhető adatok vizsgálatakor nem tűnt problémának. Emellett az empirikus módszertan eltűnésében fellevésünk szerint közrejátszott az is, hogy a generatív program túlélte az őt támadó, behaviorizmuson alapuló strukturalista és quine-i kritikákat (QUINE 1963).

A PROBLÉMA

A generatív program sikere és terjedése nyomán azonban az adatgyűjtés intuitív módszere – úgy tűnik – problémákba ütközik. Az empirikus adatok bővülésével és bonyolódásával egyre gyakrabban fordul elő, hogy az intuícóra alapozó metodológia még a legalapvetőbb információt sem képes megadni egy nyelvi adatról, nevezetesen azt, hogy az adott szósor mondata-e egy nyelvnek vagy sem.

Szemléletes magyar nyelvi példa a fókuszemelő mondatok esete. E mondatok egyik első korai elemzésében É. Kiss többek között azt az empirikus általánosítást teszi, hogy a főmondati fókuszpozícióba emelt alanyi összetevő esete opcionális, mind az alany-, mind a tárgyeset elfogadható (É. KISS 1987, 141).²

² A generatív szintaxis irodalmában használt jelölési konvenciók szerint a * agrammatikus, nyelvtanilag elfogadhatatlan mondatot, az *i* alsó index két főnévi csoport koreferenciáját, a *t* pedig mozgató után megmaradt nyomot (angolul *trace*), üres kategóriát jelöl.

- a) János KÉT DOLGOT szeretne, ha sikerülne.
 b) János KÉT DOLOG szeretné, ha sikerülne.

Ezt az általánosítást később Lipták megtámadta, méghozzá egy 12 beszélőt magában foglaló felmérés alapján. Ennek eredménye szerint csak akkor grammatikus a mondat, ha a fókuszösszetevő tárgy esetben áll (LIPTÁK 1998, 12–13).

- a) *JÁNOS_i mondtam, hogy t_i megnyerte a versenyt.
 b) JÁNOST_i mondtam, hogy t_i megnyerte a versenyt.

Sajnálatos módon sem É. Kiss, sem Lipták nem közlik az adatok begyűjtésének részleteit. Lipták ugyan megemlíti a felmérést, mindazonáltal sem a válaszok felvételének, sem azok kiértékelésének mechanizmusára nem derül fény cikkéből. Így nehezen eldönthető, milyen empirikus adatokat vegyünk alapul a fókuszemelés jelenségének vizsgálatakor. Elvileg bármelyiket, hiszen mindkét adatsor anyanyelvi beszélőtől származik, ugyanakkor nyilvánvaló ellentmondás van közöttük.³

Ilyen esetekben látható, hogy a korábban ártatlannak tűnő normatív lépés hatására a nyelvész az összes lehetséges nyelvi adatnak már csak egy igen leszűkített részét, az idealizált anyanyelvi beszélő intuícióját, vagyis az egyedül autentikusnak tartott adatforrást elemzi, épp úgy, ahogy Vaugelas is csak az udvar és a tekintélyes szerzők nyelvhasználatát veszi figyelembe.

Szintén problémát okoz, hogy a vizsgált nyelvek köre kibővült, így nem ritka, hogy a szakirodalomban idézett adatok mindössze néhány, az adott nyelvet anyanyelvüként beszélő nyelvésztől származnak, anélkül, hogy az adatok helytállóságát a nyelvész közösség többi tagja ellenőrizni tudná vagy akarná. Már az előbb említett É. Kiss–Lipták-vita is ilyen az angolszász többségű nyelvészvilág számára, de igazán legendás példa e problémára az a Massachusetts Institute of Technology-n dolgozó két izlandi nyelvész, akik olyan izlandi adatokat is publikálnak, amelyek a legtöbb anyanyelvi beszélő számára képtelenségnek tűnnek. Az izlandi nyelvnek az MIT-féle dialektusát beszélő nyelvészek mondatait azonban az izlandiul nem értő tudósközösség kritika nélkül veszi át.

A PROBLÉMA KÖVETKEZMÉNYEI

Milyen következményekkel járnak ezek a problémák a nyelvészeti kutatások számára? Vagy, hogy Levine-t idézzük, aki ritka kivételként észreveszi az adatgyűjtés ezen buktatóit: mi a nyelvész teendője, ha „az ugyanazon nyelvi jelenséget elemző kutatók nem értenek egyet a legdöntőbb empirikus adatokban?” (LEVINE 2001) Ahány beszélő, annyi nyelv és nyelvtan? Ez a lehetőség a generatív nyelvészet elméleti keretein belül elképzelhető, de értelmetlenné teszi, hogy az univerzális grammatikán és az egyéni nyelvtanokon kívül a mai értelemben vett nyelvspecifikus nyelvtanokról, így az angol, a magyar vagy a kínai grammatikáról beszélhessünk. Ez a helyzet azonban nem lenne kívánatos, mivel elveszítenénk egy általánosítási szintet. Ráadásul a generatív ke-

³ Érdekes részlet, hogy É. Kiss egy későbbi, Lipták elemzésének megjelenését követő írásában már nem tesz említést az alanyesetről (É. Kiss 1998).

ret fenntarthatósága szempontjából fontos, hogy ha valóban léteznek mögöttes rendező elvek, akkor a beszélők közötti különbségek nem véletlenszerűek, hanem szisztematikusak.

Az egy-egy anyanyelvi beszélő intuícióit tükröző empirikus adatok legjobb esetben is csak akkor tekinthetők reprezentatívnak egy adott nyelvi jelenségről, ha a grammatikalitási ítéletek tökéletesen egyeznek (éppen ezen egyezés hiánya miatt kritizálható például az udvari nyelvhasználat előtérbe állítása). Eltérésük esetén – megfelelő empirikus módszerek hiányában – nem lehet eldönteni, vajon hibás adatokról vagy valódi dialektális különbségről van-e szó. Az ítéleteket számos tényező befolyásolhatja, például performanciazavarok (kicsi memóriakapacitás stb.), a szintaxis szempontjából irreleváns pragmatikai, lexikai vagy szemantikai tényezők, nem utolsósorban pedig az adatoknak az elmélethez való igazítása.

Ez az intradisziplináris viták szempontjából meglepő helyzethez vezet. Ennek bemutatásához először vázoljuk fel a nyelvészeti elméletek architektúráját. Elfogadjuk, hogy a nyelvészet más formális szimbólumrendszerekkel operáló tudományokhoz, például az elméleti fizikához hasonló szerkezetű. Először a megfigyelési adatokat (egy mozgó műszer vagy a nyelvi performancia megfigyelése) az elméletünkben felhasználható adatokká (leolvasási értékek vagy analizálandó struktúrák) alakítjuk át. Ez a transzformáció két nyelv közötti fordításnak tekinthető. Ezt követően először empirikus törvényekhez jutunk el (mint a Kepler-törvények vagy a névszavak referenciális tulajdonságait leíró kötéselvek), végül olyan elméleti kerete(ke)t próbálunk felállítani, ahol a posztulált alapfogalmak (korpuszkulák, erőhatások, illetve mozgás, c-vezérlés) összekötik az empirikus törvényeket.⁴ Egy ilyen elméleti keret tesztelésekor olyan új, az elméletből következő, de még nem ismert hipotézist fogalmazhatunk meg, melynek specifikus predikcióit visszafordíthatjuk a megfigyelt jelenségek nyelvére, és vizsgálataink eredményeivel összevethetjük azokat.

Természetesen az architektúra szintjei közötti mozgás számos problémát vet fel. Mindegyik fordítási folyamat indeterminált: a megfigyelési adat nem egyértelműen határozza meg az elméletben felhasználható adatot, amely pedig aluldeterminálja az empirikus törvényeket és az elméletet. Ennek ellenére minden szint vizsgálatára lehetőség nyílik – a megfigyelések pontossága, a fordítás elfogadhatósága, az empirikus törvények alakja és az elmélet különböző szempontok szerinti megítélése mind szerepet kaphatnak, ahogyan azt a tudományos viták vizsgálata megmutatja. Példaként idézhetjük az első, nemzetközi tudományos folyóiratban lezajlott polémiát, Newton optikai vitáit, amelyeket az egyre nagyobb közönség előtt végrehajtott kísérletek iránti igény minden fél részéről végigkísért, megkérdőjeleződtek a kísérletek leírásai, az elfogadott empirikus törvények – mint a Descartes–Snell-törvény –, valamint az a korpuszkuláris elméleti keret, amely Newton egész kutatási programját áthatotta. Bár a konfliktus feloldása nem szavatolt, minden szintről vitát lehet nyitni.

Nem így a generatív nyelvészet mai módszertana esetén. A modern generatív grammatika a nyelvi adatokat alapvetően elméletek cáfolására, illetve alátámasztására használja. Amennyiben az ugyanarról a nyelvi jelenségről gyűjtött adatokban eltérés található, és nem lehet megállapítani, mi okozza azt – valódi variáció vagy a fent emlí-

⁴ Ez a séma alapvetően duhemi, és a matematikai fizika elméleteit próbálja modellezni. Számos későbbi megközelítés is hasonló struktúrát vázol (DARLING 2002). De a modell kiterjeszhetőségét a nem-fizikai tudományokra már Duhem is sugallta (DUHEM 1991, 3).

tett befolyásoló tényezők valamelyike –, úgy az adott jelenséget magyarázó elméletek nem lesznek összehasonlíthatóak. Mivel a ma elfogadott módszertan alapján a nyelvész saját intuíciójára hagyatkozik például egy hipotézis tesztelésekor, elvesz egy nagyon fontos distinkció: a megfigyelési adatok és a formalizált, az elmélet nyelvére fordított adatok különbsége. A – performanciát tükröző – megfigyelt adatokból úgy lesz – kompetenciára utaló – teoretikus adat, hogy a fordítás *nem vitatható* módon zajlik le. A különböző tényekre épülő elméletek esetén *módkunk sincs arra*, hogy megvitassuk, miért térnek el az adatok: valóban a megfigyelési adatok mások-e (azaz mikrovariációk vannak-e a háttérben), vagy a fordítások adnak különböző eredményt. Ami pedig tovább rontja a helyzetet: az sem vitatható meg, hogy elméletek és adatok ütközésekor a hibát hol keressük.

Hasonló esetben más empirikus tudományok az adatok egyértelműsítésére komoly hangsúlyt fektetnek, új módszereket, kísérleti eljárásokat dolgozva ki. Olyanokat, amelyek minden vitázó fél számára elfogadhatóak. Természetesen a közös empirikus alap létrehozása gyakran nem jár sikerrel, mindazonáltal a módszertani kérdések megoldása komoly figyelmet kap mind a kutatási gyakorlatban, mind az érvelések retorikájában. A nyelvészetben azonban az eltérő empirikus alap, illetve az azt redukálni képes módszertan hiánya együtt lehetetlenné teszik a racionális tudományos vitát.

Hogyan viszonyulnak ehhez a problémához maguk a gyakorlók nyelvészek, milyen megoldásokat használnak és javasolnak?

MEGOLDÁSI JAVASLATOK

Komoly gondnak tartjuk, hogy általában sehogyan és semmilyen. Noha a tudományos kutatást nagy mértékben megnehezíti, megdöbbentően kevésbé van tematizálva ez a kérdés. Leggyakrabban csak lábjegyzetekben utalnak az adatok bizonytalanságára, a különböző beszélői változatokra vagy éppen a sajátjukkal ellentétes grammatikalitási ítéletekre (pl. SHLONSKY 1992, HORVATH 1995). Mivel a probléma nem jelenik meg a cikkek főszövegében, így az elemzések fő gondolatmenetében sem, nem is szülehetnek részleteikben kidolgozott megoldási javaslatok. Ez egyben azt is jelenti, hogy kevés kivételtől eltekintve a nyelvészek nagy többsége nem kíván a bevett metodológiai gyakorlaton változtatni.

A létező megoldási javaslatokat (SCHÜTZE 1996, COWART 1997) – amelyek kivétel nélkül kísérleti módszerek bevezetését célozzák – még a vitás esetekben sem alkalmazták, az általános gyakorlatban pedig egyelőre egyáltalán nem terjedtek el. Annál is inkább így van ez, mivel a szintakták képzésének általában nem része a kísérleti módszertan, illetve a statisztika. Ennek következtében még azok a kutatók is, akik észlelik a nehézségeket, és megpróbálják az empirikus adatokat kibővíteni, mindössze az adatszámot növelik (pl. DEN DIKKEN 1999, illetve a fentebb említett LIPTÁK 1998, aki a szokásos 2-3 helyett 12 beszélőt kérdezett meg), de az adathalmaz finomabb, statisztikai módszerekkel történő elemzésére nem vállalkoznak. Különösen meglepő a kísérleti statisztikai módszerek ezen hiánya olyan tudománynál, amelynek legfontosabb célja a nyelvi változatosság redukciója. Ez a kognitív pszichológia tágabb keretéből szemlélve – márpedig a generatív nyelvészet saját célkitűzései szerint ide sorolja magát (CHOMSKY 1972) – már-már tudomány előtti állapotnak tűnik.

A fent említett operátoremelés jelenségének elemzésekor Gervain az irodalomban publikált empirikus adatok eltérésének problémáját a következőképpen oldotta meg. Az adatok megfelelő kontrollokat tartalmazó kísérleti eljárás keretében lettek felvéve. Ennek segítségével az adatokból kiszűrhető az empirikus zaj, azaz a nem a nyelvi kompetenciából eredő variancia. Az a változatosság, amely az adatokban így is megmarad, megfelelő statisztikai módszerek (klaszterelemzés és varianciaanalízis) segítségével nyelvtanilag értelmezhetővé tehető, hiszen a generatív nyelvtan „elvek és paraméterek” modelljének megfelelően a paraméterek különböző beállításai mentén egy nyelven belül is létrejöhetnek szintaktikai változatok, úgynevezett „mikrovariációk” (GERVAIN 2002).

A fenti megoldás nemcsak egy újabb elemzést ad az adott jelenségre, hanem a minden eddigénél robosztusabb empirikus bázisra építve, olyan tesztelhető modellt hoz létre, amely megmagyarázza a korábban egységes keretben nem tárgyalható, egymásnak ellentmondó adatokat, és túllép az egyes beszélő megkérőjelezhetetlen ítéletének dogmáján, kizárva ezzel a normativitást a szintaxis módszertanából. Amennyiben a jövőben mégis eltérő adatokra építkező rivális elmélet próbálja a jelenséget megmagyarázni, megvan a lehetőség megvitatni az elméletben felhasznált adatok megszerzésének módszerét – és lehetőség nyílik a konstruktív vitára egy új és korántsem lényegtelen területen.

Mindezzel nem a konkrét megoldás előtérbe helyezése a célunk, hanem rávilágítani arra, hogy a létező metodológiai problémára adható megfelelő válasz, mégpedig olyan, amelynek fényében bizonyos jelenleg is folyó nyelvészeti viták megfelelő empirikus bázis kialakításával értelmüket veszítik.

IRODALOM

- ARNAULD, Antoine – LANCELOT, Claude 1997 (1660). *Grammaire générale et raisonnée*. Paris. Allia.
- CHOMSKY, Noam 1957. *Syntactic Structures*. The Hague. Mouton.
- CHOMSKY, Noam 1972. *Language and Mind*. New York. Harcourt.
- CHOMSKY, Noam 2000. *New Horizons in the Study of Language and Mind*. Cambridge. Cambridge University Press.
- COWART, Wayne 1997. *Experimental Syntax: Applying Objective Methods to Sentence Judgments*. Thousand Oaks, Sage.
- DARLING, Karen M. 2002. The Complete Duhemian Underdetermination Argument: Scientific Language and Practice. *Studies in History and Philosophy of Science*, 33. 511–533.
- DEN DIKKEN, Marcel 1999. On the Structural Representation of Possession and Agreement. In Kenesei István (ed.): *Crossing Boundaries: Advances in the Theory of Central and Eastern European Languages*. Amsterdam. John Benjamins.
- DUHEM, Pierre 1991. *The Aim and Structure of Physical Theory*. Princeton, NJ, Princeton University Press
- É. KISS Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Budapest. Akadémiai.
- É. KISS Katalin 1998. Mondattan. In Kiefer Ferenc et al. (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Budapest. Osiris. 156–168.
- GERVAIN Judit 2002. *Linguistic Methodology and Microvariation in Language: the Case of Operator-Raising in Hungarian*. Szakdolgozat. Szeged. JATE.
- HORVATH, Julia 1995. Partial Wh-Movement and Wh 'Scope-Markers'. In Kenesei István (szerk.): *Levels and Structures*. (Approaches to Hungarian 5.) Szeged, JATE. 89–124.
- LEVINE, Robert 2001. The Extraction Riddle: „Just What are We Missing?” *Journal of Linguistics*, 37. 145–174.
- LIPTÁK Anikó 1998. A magyar fókuszemelések egy minimalista elemzése. In Büky László–Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III*. Szeged: JATE. 93–115.
- PLÉH Csaba 2000. *A lélektan története*. Budapest: Osiris.
- QUINE, Willard V. O. 1963. *From a Logical Point of View*. New York. Harper and Row.
- SCHÜTZTE, Carson 1996. *The Empirical Base of Linguistics. Grammaticality Judgments and Linguistic Methodology*. Chicago: Chicago University Press.
- SHLONSKY, Ur 1992. Resumptive Pronouns as a Last Resort. *Linguistic Inquiry*, 23. 443–468.